

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗМІ ЧАСІВ ОКУПАЦІЇ

Завданням цієї статті, безумовно, не є надати цілісну методологію дослідження ЗМІ часів окупації. Відразу хочемо наголосити, що нам здається більш коректним вживати саме таку назву, замість звичної “окупаційні ЗМІ”. Окупаційні ЗМІ – це за сенсом ЗМІ, які видають окупанти власними силами і на власний, так би мовити, розсуд. Але під час окупації (яку, знов-таки за звичаєм, звать нацистською, але ж паралельно була і румунська окупація) на теренах України функціонували не тільки ЗМІ, які видавалися окупантами за зазначеною схемою, тобто і були саме окупаційними. Існували ЗМІ, які виходили на українських землях, що до війни належали Румунії, Угорщині або Чехо-Словаччині, і які, власне кажучи, не можна вважати окупованими. Існували легальні ЗМІ, який певний час видавали, або редагували, або використовували як свій рупор українські, російські, кримськотатарські антирадянські організації, для яких співпраця з окупантами була не просто колаборацією, а спробою вирішення своїх власних завдань.

Існували, нарешті, підпільні ЗМІ, оунівські, радянські, польські, які аж ніяк не перебували під впливом окупаційної влади. У подальшому ми ще повернемося до принципових розбіжностей між усіма ними, а поки що зауважимо: для того, щоб визначити все те розмаїття, ми і пропонуємо користуватися саме терміном “ЗМІ часів окупації”.

Портаючись до нашої теми, скажемо, що ми спробуємо лише окреслити взагалі коло тих питань методологічного характеру, які, на нашу думку, мають бути обов’язково вирішені під час створення бази даних антисемітських публікацій у періодичних друкованих виданнях часів окупації (частиною цього проекту були конференція і дана збірка), а також запропонувати підходи до розв’язання деяких з них.

Тими загальними завданнями є:

1. Визначення методологічних підходів до вивчення ЗМІ часів окупації загалом.

2. Визначення особливостей вивчення ЗМІ часів окупації як засобів антисемітської пропаганди.

3. Визначення методології і технології створення каталогу ЗМІ часів окупації і антисемітських публікацій у них.

Треба зауважити, що, з одного боку, вирішення перших двох, теоретичних, завдань, безумовно, має передувати практичним крокам.

Але, з іншого боку, розуміння того, як ми плануємо подальшу практичну роботу, у свою чергу буде впливати на саме формулювання питань теорії. Справа у тому, що проблема багатьох історичних розвідок, які здійснюються останнім часом, полягає в тому, що вони ніяк не пов'язані ані з іншими дослідженнями, ані з потребами освіти, журналістики, політології, тощо. Тобто, навіть фахові самі собою, вони з самого початку є “речами у собі”, а потому і “речами для себе”. А це, в свою чергу, призводить до того, що уся історична наука загалом перетворюється на “річ для себе”.

Наведу приклад. У 2004 р. газета “2000” надрукувала порівняльну таблицю, підготовлену О. Найманом¹, у якій він зіставляє цитати з “Майн Кампф” А. Гітлера та висловлювання авторів різних видань МАУП. Висновок, до якого доходить О. Найман, наступний: думки дописувачів МАУП текстуально або за сенсом майже цілком збігаються з думками А. Гітлера, себто є нацистськими, а їх автори – нацистами.

Зрозуміло, що для вирішення подібних завдань цілком вистачить складання бази даних антисемітських публікацій, бажано повнотекстової, щоб легше було підбирати відповідні цитати.

Мені можуть зауважити, що те, що зробив О. Найман, власне, не є повноцінною науковою розвідкою. Але вище йшлося про подальше використання результатів досліджень, і робота О. Наймана може вважатися зразком такого використання, цього разу для потреб суспільно-політичної дискусії.

Тому насамперед треба визначитися з підходом. На нашу думку, плідним (як з наукового, так і з практичного боку) може бути лише розглядання ЗМІ як ключового елементу у системі інформаційного обміну. Тут знов-таки треба зупинитися. Наш проект передбачає вивчення і опрацювання виключно періодичних друкованих видань.

Але загалом до ЗМІ часів окупації належать:

1. Друковані ЗМІ, у т.ч.:

- a. Газети;
- b. Журнали;
- c. Листівки;
- d. Плакати.

2. Кіно, у т.ч.:

- a. Кіножурнали (кінохроніка);
- b. Документальні фільми;
- c. Художні фільми.

3. Радіо, у т.ч.:

- a. Інформаційні зведення;
- b. Передачі.

Окремою проблемою є чутки, тобто усна передача інформації. У німецьких аналітичних зведеннях часів окупації чуткам приділялася надзвичайно велика увага. Але з методологічного погляду чутки можна розглядати або як засіб передачі інформації, або як індикатор сприйняття інформації. На наш погляд, для цього потрібно, насамперед, взагалі оцінити стан інформаційного поля на окупованих територіях, а саме:

- 1. Наявність різних типів ЗМІ на окупованій території взагалі;
- 2. Наявність різних типів ЗМІ у населених пунктах різних типів;
- 3. Доступність різних типів ЗМІ для окремих категорій споживачів;
- 4. Обсяги обміну інформацією між різними категоріями споживачів.

Усе це є складовою загальної проблеми: визначення окупаційного суспільства в Україні² як індустріального або доіндустріального.

Але повернемося до системи інформаційного обміну. Вона має декілька контурів, тобто ланцюжків, послідовних етапів, якими проходить інформація як така, або її носії (себто, власне ЗМІ). Кожен з цих контурів має бути досліджений як окремо, так у взаємодії з іншими:

1. Ідеологічний контур:

- a. База (загальна ідеологія організації-видавця, ідеологічні настанови редакції, цензура і самоцензура, погляди авторів);
- b. Наповнення (зміст публікацій);

с. Вплив (стан суспільної свідомості до, під час та після припинення ідейної обробки, зворотний вплив).

2. Інформаційний контур:

а. База (загальне коло інформації, що призначена для висвітлення);

б. Джерела;

с. Відбір;

д. Препарування;

е. Сприйняття.

3. Нормативний контур:

а. Регулювання діяльності ЗМІ;

б. Регулювання можливостей читачів (доступ, обговорення, подальше розповсюдження).

4. Технічний контур:

а. Шрифтові і графічні засоби;

б. Періодичність;

с. Наклад;

д. Ціна;

е. Засоби друку;

ф. Засоби розповсюдження;

г. Географія розповсюдження.

Нижче більш докладно розглянемо декілька питань, пов'язаних з функціонуванням ідеологічного контуру. Повернемося до роботи О. Наймана. Насправді його підхід є відбитком загального підходу радянської (й не тільки радянської) історичної науки до вивчення нацистської та неонацистських (та ширше, антисемітських) ідеологій. Він, з одного боку, базується на тезі про “бесноватого фюрера”, яка відразу унеможливує усякий раціональний аналіз ідеології нацизму, зводячи її до безглузлого набору людиноненависницьких лозунгів. З іншого боку, неонацистські (антисемітські) ідеології прив'язують до різноманітних психологічних комплексів їх носіїв.

За радянських часів марксистський підхід неодмінно приводив істориків до пошуку матеріальних інтересів імперіалістів, які стояли за Гітлером та стоять за його послідовниками. Сьогодні дослідники вільні від будь-якої обов'язкової методології і, як наслідок, і зазначені ідеологеми, точніше купа безтямних висловів, взагалі за-

висають у повітрі. Таким чином, якщо повернутися до результатів дослідження О. Наймана, то їх можна сформулювати наступним чином: ознаки психічної хвороби авторів МАУП вкрай схожі на такі у А. Гітлера. А оскільки Голокост був найяскравішим проявом гітлерівського божевілья, то відсутність своєчасного лікування в умовах ізоляції від суспільства зазначених дописувачів може призвести до аналогічних наслідків.

Але таке трактування ідеології нацизму (і, додамо, неонацизму, який надалі не є предметом нашого обговорення) є, на наш погляд, прикладом тотального домінування ідеологічних вимог над науковими. Зрозуміло, що ті, хто відстоюють такий підхід, керуються у своїх діях суто практичними потребами. У першу чергу, це недопущення популяризації нацизму шляхом утримання його на маргінезі суспільної свідомості і, відтак, політичного життя. По-друге, це недопущення “зрозуміння” нацизму як першого шляху до його історичного виправдання, оскільки, як то кажуть, “зрозуміти означає пробачити”.

До того часу, поки ми не усвідомимо суті нацистської ідеології та не визначимо її місце у суспільній думці минулого сторіччя, ширше, в історії суспільної думки людства, ми не збагнемо реальних витоків цього явища. А так ми в змозі будемо реально завадити його відтворенню, якщо для цього дійсно з’являться передумови. І першим кроком на цьому шляху є підхід до нацизму як до цілісного, внутрішньо несуперечливого вчення (тою мірою, якою є відносно несуперечливим будь-яке вчення), яке є не менш (хоча і не більш) “науковим”, ніж науковий комунізм або лібералізм.

Пам’ятаючи про це, перейдемо до розгляду методологічних проблем дослідження першого, ідеологічного, контуру системи інформаційного обміну, а саме: ідейної бази і ідейного наповнення ЗМІ.

А. Гітлер надавав великого значення централізації преси. “Об’єднана преса, – казав він, – це необхідна умова, якщо хоче користуватися довірою народу і через це стати ефективним інструментом народного виховання. Оскільки тільки єдина преса є вільною від тих протиріч у новинах, повідомленнях про політичне, культурне та ін. життя, які викликають сміх у публіки, позбавляють пресу будь-якого престижу як провідника істини, а також будь-якої цінності як інструменту для формування громадської думки”³.

А. Гітлер також був дуже високої думки про німецьку пресу як дійовий інструмент централізованої пропаганди. Влітку 1942 р. він похвалювався: “Я... можу дати будь-яку інструкцію, яку я буду вважати необхідною, і буду впевнений, що у пресі або по радіо наступного ранку громадська думка буде належним чином підготовлена до будь-якої політичної заяви, яку мені доведеться зробити, – навіть про російсько-германський пакт!”²⁴

Але за цього дуже важливо розуміти, що націонал-соціалістичний Райх до самого свого кінця так і не встиг створити справжню тоталітарну систему на зразок сталінського Радянського Союзу. До останнього тривали суперечки навіть з принципових політичних питань на найвищих щаблях державної, партійної та військової ієрархії.

Прикладом таких суперечок на ранньому етапі історії НСДАП була дискусія між А. Гітлером й братами Штрасерами щодо ваги саме соціалістичної складової у політиці партії. Це протистояння, як відомо, завершилося загибеллю старшого брата Грегора під час “ночі довгих ножів” і еміграцією Отто Штрасера, який очолив на вигнанні антигітлерівське нацистське підпілля – “Чорний фронт”. Але після різанини 30 липня 1934 р. масштабних політичних чисток у Райху не було рівно 10 років – аж до невдалого замаху полковника К.Ш. фон Штауфенберга 20 липня 1944 р.

Рівень ідеологічної свободи у Третьому райху є питанням подальшого дослідження. В межах нашої теми найбільш цікавою є дискусія між А. Гітлером і А. Розенбергом щодо питання національної політики на східних територіях, яка знаходила свій відбиток і в практичних діях різних органів окупаційної адміністрації. Також є відомими розбіжності у практичній політиці, у т.ч. і у вирішенні єврейського питання, наприклад, між райхскомісаром України Е. Кохом та генерал-комісаром Білорусі В. Кубе, або між першим командуючим 6-ю армією генерал-полковником В. фон Райхенау і його наступником генералом танкових військ Ф.В. Паюсом.

Для того, щоб зрозуміти, чи відбивалися ці суперечки на інформаційній політиці ЗМІ, треба порівняти, у першу чергу, періодичні друковані видання, які виходили у військовій зоні, у Райхскомісаріаті “Україна” і у Генерал-Губернаторстві (тобто у Дістрік-

ті “Галичина”). До речі, тут треба було б поставити питання: чи повинні ми обмежуватися тими територіями, які сьогодні входять до Української держави, чи маємо взяти до уваги (якщо не для каталогізації, то хоча б для порівняння в межах дослідження) ЗМІ, які виходили за часів окупації на історичних українських землях: Холмщині, Підляшші, Кубані.

Далі, цікаво буде зробити порівняльний аналіз ЗМІ, які виходили в межах, наприклад, військової зони 6-ї армії до кінця 1941 р. і з початку 1942 р. (Ф.В. Паулюса було призначено командуючим 6-ї армії 5 січня 1942 р.), або у цілому військової зони групи армій “Південь” у 1941 р. (під час командування нею генерал-фельдмаршала Г. фон Рундштедта) і у 1943 – на початку 1944 рр. (під час командування генерал-фельдмаршала Е. фон Манштейна). Також може бути плідним порівняння видань, що виходили в межах різних генеральних округів (і під час керування ними різних осіб), оскільки генерал-комісари мали змогу у своїй політиці до певної міри лавірувати між райхскомісаром Е. Кохом і райхсміністром окупованих східних територій А. Розенбергом.

По-друге, коли ми характеризуємо, скажімо, політику Райху і фашистської Румунії просто як антисемітську, ми знов-таки вдаємося до ідеологічного узагальнення, оскільки природа цих антисемітизмів була різною, тобто іншим було їх ідеологічне підґрунтя. Відповідно висвітлення “єврейського питання” у румунських ЗМІ мало відрізнитися від подібного у ЗМІ німецьких. Так само, ми можемо очікувати різного підходу до цього питання у ЗМІ, що виходили на території Трансністрії, порівняно з німецькою зоною окупації. Це також має стати напрямом подальшого дослідження.

По-третє, ми повинні бути вкрай пильними, коли йдеться про аналіз видань, що їх здійснювали ті представники національних рухів народів Радянського Союзу і Польщі, які протягом певного часу намагалися вирішити завдання здобуття державної незалежності у співпраці з нацистською Німеччиною. Загальним місцем радянської історіографії є уявлення про них, як про, так би мовити, просту “функцію” нацистського режиму. Але сьогодні вже зрозуміло, що такий підхід не просто не є плідним, а спотворює історичну реальність. Хоча ці діячі і намагалися працювати в легальних умовах, що вимагало від них пристосування до вимог окупаційної

влади, вони знаходили для себе можливість до певного часу використовувати свої видання для пропаганди власних ідей. Підтвердженням цього може слугувати подальша доля значної їх частки, наприклад, редакцій київського “Українського слова” і часопису “Литаври”, у повному складі розстріляних у Бабиному Ярі на початку 1942 р.

Що стосується саме “єврейського питання”, то тут треба мати на увазі той факт, що офіційний ідейний антисемітизм був властивим і українському визвольному руху, принаймні на першому етапі радянсько-німецької війни. Тому українські видання цього періоду не мали принципових проблем з розміщенням відповідних матеріалів. Але ось інший приклад з цього ж ряду.

Йдеться про видання, що їх здійснювала Російська визвольна армія генерал-лейтенанта А. Власова, а саме: газети “Доброволець” і “Заря”. Першу було призначено для розповсюдження у частинах російських добровольців, а другу – у таборах для військовополонених, себто обидві були в обігу і на теренах України.

Як згадував капітан В. Штрік-Штрікфельдт (співробітник відділу “Іноземні війська Сходу” при Генеральному штабі Сухопутних військ, який курував роботу з А. Власовим і був, можливо, самою наближеною до нього людиною з-поміж німців), з боку представників націонал-соціалістичної влади спочатку було дуже багато зауважень щодо того, що ці газети зовсім не пропагують антисемітизму або навіть, як було зазначено в одному з протестів, “не проводять антисемітської виховної роботи”.

Вихід знайшов головний редактор газет РВА, сам, до речі, єврей, М. Зиков.

“Добре, – сказав він мені (пише В. Штрік-Штрікфельдт), – ми включимо антисемітські матеріали до “Добровольця” і до “Зарі”. Ми будемо брати їх з німецьких газет, наприклад, під титлом: “Фьолькишер Беобахтер” пише – двокрапка. Наші читачі відразу розуміють, що цей допис йде у навантаження. Радянську людину навчили читати між рядками”⁵.

Цей приклад дає змогу звернути увагу ще на один важливий момент. Аналізуючи ідеологію націонал-соціалізму, ми бачимо, що єврейське питання посідає у ній, можна сказати, центральне місце. Уся гітлерівська расова теорія збудована на полярному протистав-

ленні германців і євреїв, які ототожнюються, відповідно, з апогеєм добра і зла у вселюдському масштабі. Всі інші раси займають проміжні місця на цієї вертикалі.

Цікаво зауважити за цієї нагоди, що всі пост-християнські, начебто цілком секулярні, теорії запозичили властивий майже для всіх міфологічних систем образ всесвітнього дерева. Вертикаль “добро – зло” вони використали для створення ієрархії своїх дійових осіб історії: нацизм – рас, комунізм – класів, лібералізм – політичних систем за ступенем їх свободи.

Але якщо для нацизму євреї є абсолютним злом, то для націоналізмів різних барв, що брали участь у змаганні за розуми під час Другої світової війни, євреї є злом відносним. Тобто вони, безумовно, нижче за “нашу націю” (“наша нація” завжди на верхньому щаблі), але загалом поступаються іншим “нашим ворогам”. Таким ворогом, якщо йдеться про українців, були спочатку поляки, а потім – росіяни. Для РВА А. Власова таким ворогом взагалі був сталінізм як політична система, що унеможливило національний розвиток росіян. І так далі. Тому єврейське питання для видань національних рухів було другорядним. Це важливо мати на увазі під час їх аналізу, для того щоб відрізнити антисемітизм як провідну ідею нацистської ідеології від антисемітизму як одного з елементів фашистської або націоналістичної ідеології, а також від антисемітизму як відвертої данини вимогам окупантів.

Окремим питанням є аналіз видань, які здійснювали “чисті колаборанти”, тобто представники місцевих адміністрацій, які обмежувалися вирішенням виключно адміністративно-господарських питань і не намагалися брати участь у політичній діяльності. З цього погляду цікавим, наприклад, було б порівняння двох газет, що виходили у Києві: “Українського слова”, яке видавали члени ОУН під проводом полковника А. Мельника (редактор І. Рогач та інші), і її спадкоємця – “Нового українського слова”, яке редагував послідовний колаборант професор К. Штепа.

Таким чином ми розглянули у першому наближенні деякі методологічні підходи до вивчення першого елементу ідеологічного контуру функціонування системи інформаційного обміну в окупованій Україні, а саме: розбіжностей у ідеологічній базі ЗМІ і, як наслідок, у їх змісті. Головним висновком є визнання необхідності, у

першу чергу, здійснення саме порівняльного аналізу різних видань як методологічного засобу, що дає змогу знайти не тільки спільне, а і, що набагато цікавіше, виокремити суттєві розбіжності у підходах до принципових питань.

¹ “2000”. – 2004. – 30 янв.

² Термін “суспільство окупаційного типу” був запропонований О. Гончаренком і, на нашу думку, є досить перспективним з методологічної точки зору.

³ *Тревор-Ропер Х.* Застольные беседы Гитлера. 1941 – 1944 гг. – М., 2004. – С. 485.

⁴ Там само.

⁵ *Штрик-Штрикфельдт В.* Против Сталина и Гитлера: Генерал Власов и Русское Освободительное Движение. – М., 1993. – С. 178–179.